

A nagybirtok

A nagybirtok múltjának megítélése a magyar történet egyik legátfogóbb kérdése. Hiszen a nagybirtok fennhatósága alá tartozott az ország területének és lakosságának többsége.

Ahhoz, hogy a földesúr több száz birtokrészt, faluját, pusztáját össze tudja fogni, gondosan kiépített szervezetre volt szüksége. Ez a szervezet intézmények és emberek csoportja volt; működésének célja az uraság hasznának a növelése. Felépítését formális előírások csak kis részben szabályozták, mégis hierarchikusan felépített funkcionális rendszert alkotott.

I.

A nagybirtok: mezőgazdasági üzem

A nagybirtok már Mohács előtt kialakította igazgatási rendszerét. Feladata volt az adószedés, az uradalom és a hozzá tartozó falvak irányítása és az igazságszolgáltatás. A – néha tartományi nagyságú – birtok központja egy-egy vár volt, élén a várnaggyal. Neki alárendelve működött a fegyvereseket vezető tiszt, valamint az udvarbíró, a sáfár, a számvevő, a deák és a kulcsár. Az *udvarbíró* felügyelt a bírákra, a vámosra és a majorosra, az erdőőrökre, a gulyásokra, a csikósokra, a molnárokra és a kocsmárosokra. Amint a rendelkezésünkre álló néhány adatból is kitűnik, a Mohács előtti magyar nagybirtok szervezete fejlett volt; nyilvánvalóan megfelelt annak a célnak, amelyet létrehozói elvártak tőle.

A birtokszervezetnek ez a felépítése csak a török által meg nem szállt nyugati területeken maradt fenn. A nagybirtokosok ide szorulva irányították tovább uradalmukat. Itt jöttek létre azok a szervezeti és igazgatási formák is, amelyek a többi uradalomnak is példaképévé váltak.

A németújvári uradalom például az egyre gyarapodó Batthyány birtokok központja lett. 1576-ban 66 helységet fogott össze, amelyek négy tartományra (sáfárságra) voltak felosztva. Élén az udvarbíróval, négy sáfár és a falusi bírák igazgatták az uradalmat és a falvakat. 1634 és 1648 között a németújvári udvartartás 220 személyből állott. A szalonaki uradalmat az udvarbíró (mindig nemes személy) kormányozta.

Három kerület volt, élén egy-egy sáfárral. Ők feleltek a robotmunkáért, az úrbéri szolgáltatások begyűjtéséért, a telepítésért, a rendért és a békéért. A falusi bírák minden szombaton a sáfárnál jelentkeztek a következő hétre szóló parancsok átvételére. A majorok személyzete a 17. század derekára a majorospánból, a majorosnéből, a szolgálólányból, a juhászból, a pásztorból és a béresből állott.

Az esztergomi főkáptalan birtokai két nagy (garamszentbenedeki és esztergomi) birtokkerületre oszlottak, élén a praefectussal és a mellérendelt udvarbíróval. A praefectusok – egy-három évi megbízással – rendszerint papok voltak. A főkáptalan évente két-három magas rangú személyt (commissariust) küldött a praefectus ellenőrzésére. A kapuvári uradalomban 1690-ben 50–100 Ft fizetéssel tisztartó, számtartó, kasznár, kulcsár és sáfár működött. A birtokszervezet kialakításában fontos szerepet játszott a földrajzi széttagoltság. Egy földesúr birtoka általában szétszórtnan fekvő, egyedi javakból tevődött össze. Kivételesen számított, ha a nagybirtok egy összefüggő területet fogott át, vagy egymás mellett fekvő uradalmakból állt. Ez a szétszórtság hozta magával, hogy nem annyira az ágazati vagy szakmai, hanem a *területi munkamegosztás* érvényesült. Az uradalmi határok sohasem követték a közigazgatásiakat: az Esterházy, Batthyány, Károlyi, Széchényi birtokok kerületi vagy tartományi határai inkább a földrajzi, éghajlati adottságokhoz, mint a megyehatárokhoz igazodtak.

II.

Új időszak a 18. század eleje a magyar mezőgazdaság és nagybirtok történetében: megteremtette a gazdasága és jövedelmei iránt érdeklődő nagybirtokost és a racionális szervezetet. A birtokosok arra törekedtek, hogy birtokaik kormányzata egyre jobban igazodjék a piacra termelés, a majorsági gazdálkodás követelményeihez.

Birtokkormányzat

A birtokkormányzatot nagyrészt a tulajdonos és a birtokokat vezető szervek irányítása mellett működő *testületi szervek* (családülés, tisztizék, gazdasági bizottság) végezték. A nem egyéni tulajdonban lévő, hanem egy nemzetséghez tartozó birtokoknál döntő szerepe volt a magánigazgatás egyik különleges fajtájának, a családülésnek. Ezen a család felnőtt férfitagjai döntöttek a család közös ügyeiről. (Az első ismert családülést a Kállay család tartotta a 13. században.)

1945. március 17-én az Ideiglenes Kormány elfogadta a földreformról szóló 600/1945. sz. rendeletet, amely – mint kézikönyveinkből ismeretes – felosztotta a 100 katasztrális holdnál nagyobb úri, 200 holdnál nagyobb paraszti és mindenféle 1000 holdnál nagyobb földbirtokot. A történelemben a gazdasági-adminisztratív rendelkezések gyakran megelőzik a társadalmi átalakulásokat. 1945-ben is így volt. A földrendelet egy társadalmi réteget, az úri felső réteget és ugyanakkor egy társadalmi mentalitást fosztott meg gazdasági alapjaitól. És mint amikor az adminisztratív beavatkozások megelőzik a társadalom mélyén végbemenő, mozgalomban testet öltő változásokat, úgy most is a társadalom felszínén a társadalmi-politikai harc csak ezután kezdődött. Történeiszek néha hajlanak már az 1945 előtti történelmünkben kimutatni minden 1945 utáni változás megérlelődését, előzményét. Törekvés ez, szervessé tenni minden forradalmi változtatást 1945 után. A valóságban nem így volt. „Felülről”, adminisztratív eszközökkel történt az átalakulás kezdeményezése. A gazdasági létalapjuktól megfosztott társadalmi rétegek politikai téren igyekeztek ellenállásukat érvényesíteni. Természetes. A baloldali erők politikai téren szálltak szembe velük. Ez is természetes. Később – mint szintén kézikönyvekből ismeretes – a politikai eszközöket felváltotta az önkény. Ez már nem természetes. A társadalmi szinten folyó politikai harcot felváltotta a személyek elleni megbélyegzés. Ez sem természetes.

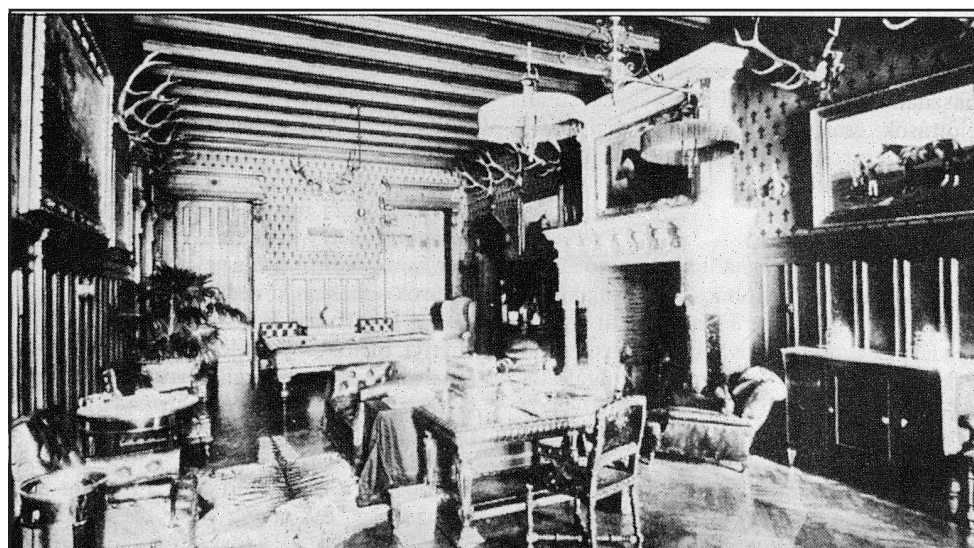
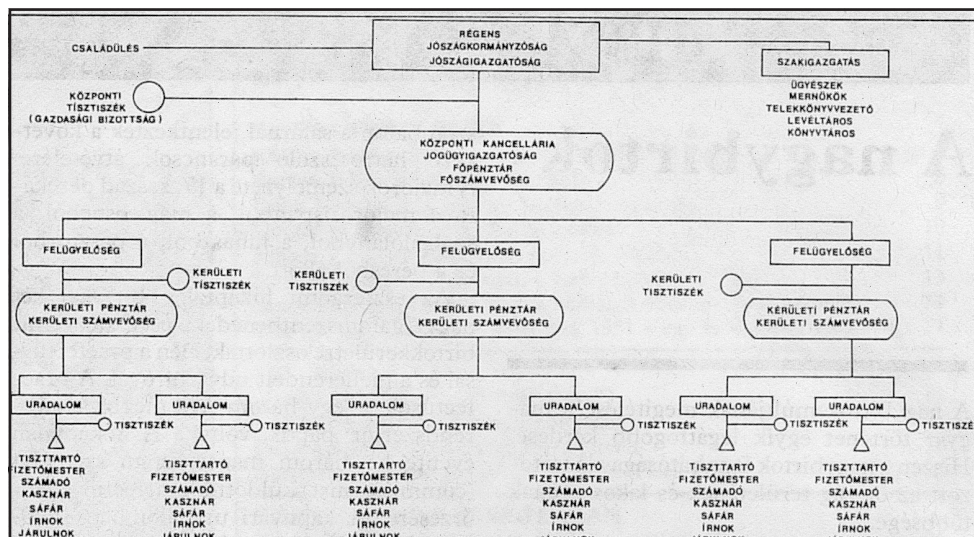
A magyar arisztokrácia feudális eredetű képződmény volt. Mint minden arisztokrácia. Ha birtokát korszerűsíti, és vagyona alapjainak biztosításában mind nagyobb szerepet kapnak a tőkés elemek, társadalmi szerepében, viselkedésében nem polgárosodott, mint egyes nyugati országok arisztokráciája. A polgári Magyarországon belül a konzerváló, feudális politikai és viselkedésrendszer megtartója maradt. Nemcsak az országgyűlés oszlott két házra, a felsőház megőrizve a született arisztokrácia politikai előkelőségét, de tudományos egyletek, társulatok dísz-

elnökségének, gazdasági vállalkozások névsorának élére is egy-egy előkelő, arisztokrata név kívánczott.

Az 1945 utáni politikai harc feudalizmus-ellenességéhez szegődött a marxista történetírás is. Természetes. A történelemben feltártuk a nagybirtok politizálásának mindenkorosi osztályjellegét, a feudális kizsákmányolásban betöltött szerepét, a gazdálkodásban mutatott konzervatív voltát, s ezzel országunk visszamaradásában betöltött „funkcióját”.

Túlkerülve a politikai harc fázisán és azon a politizálási perióduson, amikor a történetírás és politika viszonyában a direkt harci szolgálat követelménye határozta meg a történetírás irányait, mást is látnunk kell. Látni: az, hogy egy ország birtokszerkezete hogyan alakul, nem egyszerűen a régi birtokosztály megátalkodott, pozícióját védő magatartásán múlik. Sőt nem elsősorban azon. Hiszen minden ország minden uralkodó osztálya természetesen védi kiváltságait minden eszközzel. Nemcsak ma, de sok száz év óta mindig. Látni: egy ország világpiaci, világpolitikai elhelyezkedése erősebb konzerváló vagy előrehajtó erő, mint a belső társadalmi erők bármilyen feszítő ereje. Nemcsak ma, de sok száz év óta mindig. Látni: egy országban az uralmat gyakorló erő – politikában vagy akár csak a társadalmi életben is – szerves része a társadalmi és osztályszerkezet egészének. Mondhatja magát a hatalom „birtokos”-ának a propagandában, ha nem az a valóságban. *A valóságos* vezető erőt – hosszú távon – a társadalom valós belső termelési-gazdasági igényei „teszik” a társadalom fölé, s nem az nevezi ki oda magát. Nemcsak ma, de sok száz év óta *mindig*. Látni: a vezető funkció nem egyszerűen a hatalmon kívül állók sanyargatása, elnyomása, megsemmisítése, de egyben a társadalom termelésének, társadalmi életének üzemeltetése. Azon a szinten, amely szintet az ország világpolitikai elhelyezkedése, termelési-társadalmi ereje megkíván. S ezt a funkciót addig tölti be, míg ezek az erők tőle megkívánják. Sok száz év óta mindig.

GLATZ FERENC

Billiárdszoba Festetics Tasziló gróf kastélyában, Keszthely. Klósz György felvétele, 1896

A nagybirtok kormányzatának gerincét a fent említett uradalmi tisztek (tiszttartó, számvevő, számtartó, kasznár, sáfár, levéltárnok stb.) *testülete*, a *tisztiszék* alkotta. Az utolsó tisztiszéket 1943-ban tartották a csákvári gróf Esterházy uradalomban. Nemcsak a világi, hanem az egyházi, korona- és kamarai uradalmakban is működött. Mint testületi szerv bekerült a kora kapitalista részvénytársaságok szervezetébe is.

A *tisztiszék* gyakran – rendszerint hetente – ülésezett. Elnöke a birtokos bizalmi embere: valamelyik főtiszt. Maga a birtokos csak ritkán jelent meg az üléseken, működését sem szabályozta. A tisztiszék hatásköre kiterjedt a birtokgazdálkodásra, a jogszolgáltatásra és bizonyos közigazgatási feladatokra. Legfontosabb feladata mégis a termelés üzemének a fenntartása volt. Nyilvántartotta a mezőgazdasági munkát, szervezte a munkaerőt, felügyelt az úrbéri szolgáltatások teljesítésére. *Mint* ilyen, a legközvetlenebb kapcsolatban állt a lakossággal, annak helyzetét nagymértékben befolyásolta.

Az uradalmak gyakorlati, napi igazgatási ügyeivel, az uradalmi hivatalok felügyeletével, a *jóságigazgatóság*, *jóságkormány-*

zóság foglalkozott. A legtöbb nagybirtokon a kormányzat legfőbb szerve volt. Élén az igazgató állt, tagjai a főtisztek közül kerültek ki, de jegyzők, írások, gyakornokok is voltak hozzá beosztva. A több uradalmat, birtokterületet is átfogni képes jóságigazgatóságok, kormányzóságok a 18. század közepétől kezdve jöttek létre.

A 18. század első felétől megnövekedett a *levéltár* iránti érdeklődés. A családi-nemzetségi és uradalmi levéltárak hivataloszerűen a század közepétől kezdve működtek. A herceg Esterházy hitbizományon az 1750-es évektől, a gróf Károlyiaknál 1769-től, a gróf Csákyaknál az 1770-es évektől. A levéltár őrizte és rendezte az egyre növekvő családi és uradalmi iratanyagot, a levéltáros jegyzéket készített, adatokat szolgáltatott, iratokat szerelt, vezette a család genealógiáját. A levéltárnok ugyanakkor, mint uradalmi főtiszt, e feladatok mellett részt vett a birtokigazgatásban, a közigazgatásban, bíraskodásban, gazdálkodásban és a pénzügyletekben.

A nagybirtokkormányzat legjobban szervezett és ellenőrzött ágazata a pénz- és a természetbeniek kezelése; legfontosabb szerve a *számvevőség*. Feladata az uradalmi